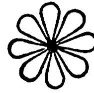
॥ श्रीः ॥

॥ श्रीमन्मूलरामो विजयते ॥

॥ श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थगुरुसार्वभौमो विजयते ॥

पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीण-
चतुःषष्टिकलाप्रवीणसर्वतन्त्रस्वतन्त्र-
श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थयतिवरेण्यविरचितः

श्रीमत्तात्पर्यचन्द्रिकाकुचोद्यकुठारः

प्रकाशनस्थानम्
श्रीगुरुसार्वभौमसंस्कृतविद्यापीठम्
श्रीमद्राघवेन्द्रगुरुसार्वभौममूलबृन्दावनमहासन्निधानम्
मन्त्रालयः
कर्नूल् जिल्ला—आन्ध्रप्रदेशः

|| श्रीः ||

|| श्रीमन्मूलरामो विजयते ||

|| श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थगुरुसार्वभौमो विजयते ||

पद्वाक्यप्रमाणपारावारपारीण-

चतुःषष्टिकलाप्रवीणसर्वतन्त्रस्वतन्त्र-

श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थयतिवरेण्यविरचितः

श्रीमत्तात्पर्यचन्द्रिकाकुचोद्यकुठारः

प्रधानसम्पादकः

पण्डितराजः, सच्छास्त्ररत्नाकरः इत्यादिबिरुदविभूषितः

श्री एम्. एस्. रङ्गनाथाचार्यः

उपसम्पादकः

पण्डितभूषणं श्री एस्. वि. भीमभट्टः

प्रकाशनस्थानम्

श्रीगुरुसार्वभौमसंस्कृतविद्यापीठम्

श्रीमद्राघवेन्द्रगुरुसार्वभौममूलबृन्दावनमहासन्निधानम्

मन्त्रालयः

कर्नूल् जिल्ला—आन्ध्रप्रदेशः

प्रथमावृत्तिः १००० प्रतीकानि

क्रि. श. १९९२

मुद्रकः

डि. यस्. कृष्णाचार्यः, प्रभा मुद्रणालयः, बेंगलूरु - 560 004

SREE

SRIMANMOOLARAMO VIJAYATE

SRIMATTATPARYACHANDRIKA-KUCHODYAKUTHARA

BY

SRI VIJAYEENDRATHEERTHA

Chief Editor

Panditaraja, Sacchastra Ratnakara Etc.

Prof. M. S. RANGANATHACHAR

Sub-Editor

Panditabhooshanam **Prof. S. V. BHIMABHATT**

Published by

SRI GURUSARVABHOUMA SAMSKRITA VIDYAPEETHA

Sri Raghavendraswamy Mutt

MANTRALAYAM POST

Kurnool Dist. (A.P.)

First Edition: 1000 Copies

March 1992

Printed by D. S. Krishnachar at Prabha Printing House,
22-A, Dr. D. V. Gundappa Road, Bangalore-560 004

|| श्रीः ||

श्रीमन्मूलगोपालकृष्णाभिन्नः श्रीमन्मूलरामो विजयते ।

भक्तानां मानसांभोजभानवे कामधेनवे ।
नमतां कल्पतरवे जयीन्द्रगुरवे नमः ॥

भूमिका

श्रीमद्विजयीन्द्रगुरुसार्वभौमैः विरचितं तात्पर्यचन्द्रिकाकुचोद्यकुठारसंज्ञकं ग्रन्थरत्नमतिगहनवाक्यार्थगर्भितस्य एकविंशतिकुभाष्यदूषकस्य श्रीवेदव्याससम्मतस्य श्रीमन्मध्वभाष्यस्य वाक्यार्थनिर्णायकतात्पर्यचन्द्रिकानिरूपितवाक्यार्थविषये श्रीमन्मध्वभाष्यानभिज्ञेन केनचित् (पाराशर्यविजयनामकग्रन्थे) स्वयमुत्प्रेक्ष्य कृतानि चोद्यानि सप्रमाणं सयुक्तिकं च निराकृत्य सैद्धान्तिकवाक्यार्थप्रतिपादकं सात्त्विकतत्त्वजिज्ञासुवर्गस्य अत्यादरणीयं अवश्यमेव परिशीलनीयं चेति विजानीमहे ॥

श्रीमच्चन्द्रिकाचार्यैरेव तात्पर्यचन्द्रिकायां

प्रतिसूत्रं प्रकाश्येते घटनाघटने मया ।
स्वीयान्यपक्षयोः सम्यग् विदांकुर्वन्तु सूरयः ॥

इति प्रतिज्ञापुरस्सरं प्रतिवादिपक्षप्रतिक्षेपः सर्वात्मना कृतः परिदृश्यते । तत्र च प्रतिवादिदार्शनिकाभिप्रायः सप्रमाणं प्राखण्डि । श्रीमन्मध्वगुरुभाष्यनिगूढाभिप्रायः सम्यङ्निरणायि । एतदेवोक्तं श्रीमद्विजयीन्द्रगुरुवरेण्यैः मध्वाध्वकण्टकोद्धारे । तद्यथा—

यो व्यासमुनिदावाग्निः सच्छास्त्रमरुता सह ।
ददाह कुमतारण्यं प्रकाशाय तमाश्रये ॥

यद्यप्यानन्दतीर्थीयं मतमेवोपपत्तिमत् ।
न तु भाष्यान्तराणीति दर्शितं मम देशिकैः ॥
तथाप्याधुनिकोक्तानां दूषणानामलग्नताम् ।
प्रदर्श्य गुरुपादोक्तिमहिमात्र प्रकाश्यते ॥ इति ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितब्रह्मसूत्रभाष्यानुभाष्यरीत्या ब्रह्ममीमांसाशास्त्रे प्रथमाध्याये तावत् वैदिकशब्दविशेषसमन्वयोपयुक्तप्रमेयविशेषप्रतिपादकस्य आद्याधिकरणपञ्चकस्य प्रवृत्तत्वात्, आनन्दमयाधिकरणमारभ्यैव अन्यत्रादिप्रसिद्धशब्दप्रभेदसमन्वयस्य क्रियमाणत्वात् प्रथमाध्याये प्रथमपादेऽन्यत्र प्रसिद्धानां नामात्मकानां शब्दानां समन्वयः, द्वितीयपादे तु अन्यत्र प्रसिद्धानां लिङ्गात्मकानां शब्दानां समन्वयः, तृतीयपादे तूभयत्र प्रसिद्धानां नामात्मकानां लिङ्गात्मकानां च शब्दानां समन्वयः, चतुर्थपादे पुनरन्यत्रैव प्रसिद्धानां अशक्यसमन्वयत्वशंकाकवलितानां नामात्मकानां लिङ्गात्मकानां च शब्दानां समन्वयः कृत इति वस्तुस्थितिः ।

परन्तु श्रीमन्मध्वभाष्यपरिचयहीनेन केनचित् स्वकीयपाण्डित्यातिशयचिख्यापयिषया भङ्ग्यन्तराणि स्वयमेवोत्प्रेक्ष्य कृतानि द्वादशकुचोद्यान्यत्र तात्पर्यचन्द्रिकाकुचोद्यकुठारग्रन्थे ग्रन्थकारैः सप्रमाणं पराकृतानि । तत्त्वजिज्ञासुवर्गस्य वाचकवृन्दस्य च पूर्वपक्षपरिचयाय तानि भङ्ग्यन्तराणीहानूद्यन्ते । तथाहि—शब्दास्तावत् चतुर्विधाः तत्र प्रसिद्धाः, अन्यत्र प्रसिद्धाः, उभयत्र प्रसिद्धाः, अन्यत्रैव प्रसिद्धाः इति मध्वभाष्ये प्रोक्तम् । तत्रेदं वक्तव्यम्—

(१) तत्र प्रसिद्धेष्वपि तत्र प्रसिद्धाः तत्रैव प्रसिद्धाः इति द्वैविध्य-सम्भवेन पाञ्चविध्ये वक्तव्ये चातुर्विध्योक्तिरयुक्ता। इद प्रथमं चोद्यम्।

(२) न चाव्युत्पाद्यसमन्वयत्वेन तयोरेकीकारान्नायं दोषः इति वाच्यम्। तथासति व्युत्पाद्यसमन्वयत्वेन त्रयाणामेकीकारात् चातु-र्विध्यमपि न स्यात्। इदं द्वितीयं चोद्यम्।

(३) किञ्चाकाशेन्द्रप्राणादिपदानां प्रथमपादीयानां वज्रब्राह्मणादि-पदानां तृतीयपादीयानां, जीवाव्यक्तादिपदानां चतुर्थपादीयानां अन्यत्र प्रसिद्धत्वाविशेषे पादभेदव्युत्पादनमप्यसमीचीनम। इदं तृतीयं चोद्यम।

(४) एतेन लोकतोऽन्यत्र प्रसिद्धाः प्रथमपादीयाः, श्रुतिलिङ्गा-दिभिः अन्यत्र प्रसिद्धाः चतुर्थपादीयाः इति वैलक्षण्यप्रतिपादनमपि निरस्तं भवति। इति चतुर्थं चोद्यम्।

(५) वज्रब्राह्मणजीवाव्यक्तादिशब्दानां (पदानां) तृतीयचतुर्थ-पादीयानामपि लोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धेरविशेषात्, आकाशप्राणेंद्रादिपदा-नामपि श्रुत्यादिभिरन्यत्र प्रसिद्धेरविशेषाच्च आनन्दमयशब्दे प्रथमपादीये लौकिकप्रसिद्धेरन्यत्राभावेन अव्याप्त्यापत्तेश्च इति पञ्चमं चोद्यम्।

(६) किञ्च नामात्मकत्वलिङ्गात्मकत्वाभ्यां पादोपाधिभेदवर्णनं न युक्तम्। पादोपाधितावच्छेदकस्य लोकतोऽन्यत्र प्रसिद्धत्वस्याविशेषे तदवान्तरभेदस्य विद्यमानस्यापि पादभेदं प्रत्यप्रयोजकत्वात्। अन्यथा, अन्यत्रप्रसिद्धेषु उभयत्र प्रसिद्धेषु च तदवान्तरभेदसत्त्वेन पादषाड्विध्या-पत्तेः। विद्यमानस्यापि तत्र अविवक्षायां प्रथमपादादौ विवक्षायां च न किञ्चिन्निमित्तं पश्यामः, इति षष्ठं चोद्यम्।

(७) अतो नामात्मकत्वलिङ्गात्मकत्वाभ्यां द्वैपाद्यं वा लोकतोऽन्यत्र प्रसिद्धत्वश्रुतिलिङ्गादिप्रयुक्तान्यत्रैव प्रसिद्धत्वोभयत्रप्रसिद्धत्वैः त्रैपाद्यं वा स्यादिति पादचातुर्विध्यमपि अयुक्तमेव। इदं सप्तमं चोद्यम्।

(८) किञ्च नामपादेऽपि लिङ्गानां लिङ्गपादेऽपि नाम्नां समन्वय-दर्शनात् सांकर्यं दुर्वारम्। इदमष्टमं चोद्यम्।

(९) नच प्राधान्याप्राधान्याभ्यां विशेष इत्यपि युक्तम्। इन्द्रादिनाम्नां समुद्रशायित्वादिलिङ्गेन परमात्मपरत्वस्य अन्तरधिकरणादौ (अन्तःस्थत्वाधिकरणादौ) प्रतिपादनेऽपि तस्यान्तःस्थत्वादृश्यत्वादिलिङ्ग-समन्वयार्थत्वेन लिङ्गसमन्वयरूपत्वात् नामसमन्वयप्राधान्यासिद्धेः इति नवमं चोद्यम्।

(१०) आनन्दमयादिनामसमन्वयस्य सर्वस्यापि जगत्कारणत्व-जिज्ञास्यत्वादिसमर्थनार्थत्वात्, जगत्कारणत्वस्यापि गुणपूर्णत्वसमर्थ-नार्थत्वात् सर्वमपि लिङ्गसमन्वयरूपमापद्येत। इदं दशमं चोद्यम्।

एवं लिङ्गसमन्वयपरे द्वितीयपादेऽपि आदित्यादिनामसमन्वय-दर्शनात्, एवमत्तृत्वाधिकरणे अदितिनामसमन्वयदर्शनात् गुहाधिकरणे द्विवचनसमन्वयदर्शनात् कथं लिङ्गसमन्वयः इतीदं दशमं चोद्यम्।

(११) एवमन्तराधिकरणे (अक्ष्यधिकरणे) पुरुषनामसमन्वयस्य, वैश्वानराधिकरणे वैश्वानरनामसमन्वयस्य दर्शनात् साङ्कर्यं दुर्वारम्, इदमेकादशं चोद्यम्।

(१२) लिङ्गसमन्वयस्य नामसमन्वयार्थत्वेन, नामसमन्वयस्य

लिङ्गसमन्वयार्थत्वेन प्रधानाप्रधानप्रतिपाद्यभेदात् इत्यर्थस्य दुरधिगमत्वात् इति द्वादशं चोद्यम् ।

इमानि द्वादशचोद्यानि निगूढश्रीमध्वभाष्यवाक्यार्थनिर्णायकतात्पर्यचन्द्रिकावाक्यार्थानभिज्ञेन कृतानि आपातरमणीयानि श्रीमद् विजयीन्द्रतीर्थविरचितेऽस्मिन् ग्रन्थे चन्द्रिकाकुचोद्यकुठारनामके तत्तुच्छं इत्यादिना प्रातिस्विकं प्रतिक्षिप्तानि । तं च प्रतिक्षेपप्रकारं निर्दोषसिद्धान्तजिज्ञासवः गुणदोषविवेचनपटवः धीराः समग्रं ग्रन्थमिमं परिशील्य सम्यग् विदांकुर्वन्तु इति संप्रार्थयामहे ।

एतद्ग्रन्थमुद्रणावसरे मुद्रणोपयुक्तप्रतिलिपिसम्पादनार्थं **श्रीमद्धीरेन्द्रतीर्थवाग्विहार**नामाङ्कितपुस्तकालयस्थहस्तलिखितग्रन्थद्वयदानेन प्रोत्साहनेन च श्रीमद्भिः श्रीपादपुत्रैः राजा गिर्याचार्यैः कृतमुपकारं न कदापि विस्मरामः । एतद्ग्रन्थस्य अल्पीयसा कालेनैव प्रकाशनविषये सोत्साहं कार्यतत्परं आयुष्मन्तं पवमानाचार्यं भगवान् गुरुगुर्वन्तर्गतः मूलसीताजानिः सर्वाभीष्टदानेन रक्षतात् इति चाशिषा समभिनन्दामः ।

अन्ते चैतन्मुद्रणकार्यं अल्पे समय एव सर्वाङ्गसुन्दरं कृतवद्भ्यः प्रभामुद्रणालयाधिकारिभ्यः श्री डि एस्. कृष्णाचार्येभ्यः, तत्पुत्रवर्याय वासुदेवाय च कृतज्ञतां प्रकटीकृत्य विरमामः ।

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादादिसमस्तगुरुवृन्दकृपाकांक्षिणः

मन्त्रसिद्धिप्रदे मंत्रालयक्षेत्रे
11–3–1992

मागडि रंगनाथाचार्याः
साणूरु भीमभट्टः

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीमन्मूलरामो विजयते ॥

श्रीमद्धंसनामकपरमात्मसमारब्धसाक्षात्परम्परागतश्रीमदानन्द-
तीर्थभगवत्पादाचार्यमूलमहासंस्थानाधीश्वराणां श्रीमद्राघवेन्द्र-
गुरुसार्वभौमवेदान्तविद्यासाम्राज्यदिग्विजयविद्यासिंहासना-
धीश्वराणां श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्येत्याद्यमन्द-
बिरुदवृन्दविभूषितानां श्रीमत्सुजयीन्द्रतीर्थ-
वरकुमारकाणां

श्री १००८ श्रीमत्सुशमीन्द्रतीर्थश्रीपादानाम्

अनुग्रहवचनम्

दार्शनिकप्रपञ्चप्रसिद्धकीर्तिप्रतिष्ठाविभ्राजमानैः चतुरधिकशत-ग्रन्थरत्ननिर्माणानुगुणालौकिकप्रतिभापुञ्जविजृम्भितान्तरङ्गैः चतुष्षष्टिकलाविद्यापारङ्गतैः श्रीमद्राघवेन्द्रगुरुसार्वभौमपरमगुरुभिः श्रीमद्व्यासराजगुरुसार्वभौमशिष्यवर्गविख्यातैः प्रतिवादिमत्त-मातङ्गपञ्चाननैः श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थगुरुवरेण्यैस्तावत् श्रीमत्तात्पर्यचन्द्रिकाकुचोद्यकुठारसंज्ञकं ग्रन्थरत्नमेकमतिरहस्यश्रीमध्व-भाष्यवाक्यार्थनिर्णायकं निरमायि ।

ब्रह्ममीमांसाशास्त्रीयप्रथमाध्यायसमन्वेतव्यान्यत्रादिप्रसिद्ध-शब्दप्रभेदविषये श्रीमत्तात्पर्यचन्द्रिकायां विनिर्णीतप्रकारे च प्रति-वादिना केनचित् स्वयमेवोत्प्रेक्ष्य कृतानि चोद्यानि सप्रमाणं सयुक्तिकं च खण्डयित्वा श्रीमत्तात्पर्यचन्द्रिकावाक्यार्थस्थाप-नात्मकमेतद्ग्रन्थरत्नं नूनं चोद्यवृक्षच्छेदनकुठारायितं मन्यामहे ।

तत्त्वजिज्ञासुवर्गस्यात्युपकारकस्यास्य मुद्रापणमावश्यकमिति परिशील्यास्मदाज्ञया मुद्रापितमेतदिदानीं प्रकाश्यते ।

एतन्मुद्रणोपयुक्तकार्यजातमविकलं कृतवद्भ्यः पण्डितप्रकाण्डेभ्यः मागडि रङ्गनाथाचार्येभ्यः साणूरु भीमभट्टेभ्यश्च अस्मदुपास्या श्रीराघवेन्द्रगुरुसार्वभौमान्तर्गतश्रीभारतीरमणमुख्यप्राणान्तर्गतः श्रीमूलरामचन्द्रः इतोऽप्यधिकं श्रेयांसि भूयांसि ज्ञानभक्तिवैरा-ग्यादिकं च प्रदद्यात् इत्याशास्महे ।

मन्त्रसिद्धिप्रदश्रीमन्त्रालयक्षेत्रम्
प्रजोत्पत्तिसंवत्सरस्य
फाल्गुनशुक्लसप्तमी
बुधवासरः
11–3–1992

इत्यनेकनारायणस्मरणानि

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः । हरिः ॐ ॥

श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थगुरुसार्वभौमविरचितः

श्रीमत्तात्पर्यचन्द्रिकाकुचोद्यकुठारः

एकैकपदविन्यासविजितद्रोहिमण्डलम् ।
अप्रतिद्वन्द्वमानन्दभाष्यभूपमुपास्महे ॥

इह हि भाष्येऽनुभाष्ये चान्यत्र प्रसिद्धानां शब्दानां परमात्मनि समन्वयः प्रदर्श्यतेऽस्मिन् पाद इत्यानन्दमयाधिकरणे[1], लिङ्गात्मकानां[2] शब्दानामिति लिङ्गपादादौ, तत्र चान्यत्र[3] च प्रसिद्धानामिति तृतीयपादादौ, श्रुतिलिङ्गादिभिरिति[4] तुरीयपादादौ, 'तत्रान्यत्र[5] प्रसिद्धानां विष्णावेव समन्वयम् । शब्दानां प्रथमे पादे'

1. सूत्रभाष्ये आनन्दमयाधिकरणे ।

2. अन्यत्रप्रसिद्धानां लिङ्गात्मकानामित्यादिना प्रथमाध्याये द्वितीयपादे सूत्रभाष्ये ।

3. प्रथमाध्याये तृतीयपादे तत्रचान्यत्र चेत्यादि सूत्रभाष्ये ।

4. प्रथमाध्याये चतुर्थपादे सूत्रभाष्ये श्रुतिलिङ्गादिभिरिति ।

5. अनुव्याख्याने प्रथमाध्याये प्रथमपादे आनन्दमयाधिकरणे ।

इत्यानन्दमयाधिकरणे, 'लिङ्गात्मकानां[6] शब्दानां वृत्तिर्नारायणे परे। चिन्त्यते' इति द्वितीयपादादौ, 'तत्रान्यत्र प्रसिद्धानां[7] लिङ्गनाम्नां पुनर्हरिः।' इति तृतीयपादादौ,[8] निर्देक्ष्यमाणावान्तरभेदभिन्नशब्द-समन्वयस्य समन्वयसूत्रे हेतुत्वेन सिद्धवदुपन्यस्तसमन्वयव्युत्पाद-नस्य, आनन्दमयोऽभ्यासात् इत्यादिना आध्यायसमाप्ति करिष्य-माणस्य का पूर्वसङ्गतिरित्यतः समन्वयसमर्थनार्थत्वात्तस्य प्रपञ्चप्र-प्रपञ्चकभाव इत्यभिप्रेत्य तमेवेत्यादि, (भाष्ये) (अनुभाष्ये) च तन्नेति च भाषितमनुभाषितं चेति स्थिते, उपदर्शितावान्तरप्रभेदोपन्यासस्यापि किं फलमित्यतः पादभेदादिज्ञापनं तत् (फलम्)। नचैवं जिज्ञास्यब्रह्मणः शास्त्रविषयत्वसिद्ध्यर्थत्वेन उक्तानन्तकल्याणगुणपरिपूर्णत्वतत्सम्भा-वकजगज्जन्मादिकारणत्वरूपद्विविधलक्षणस्यानुमानादिनाऽतिव्याप्ति-परिहाराय तत्र प्रमाणीकृतस्य स्वरवर्णपदवाक्यमहावाक्यात्मका-शेषशास्त्रस्यान्यपरत्वाशङ्कानिरासाय, उक्तस्याशेषशब्दसमन्वयस्यैव समर्थनीयत्वेन अत्र च तत्र प्रसिद्धशब्दसमन्वयस्य असमर्थनेन न्यूनतामाशङ्क्य तस्य अविप्रतिपन्नत्वेन समर्थनानभ्यर्थनेन तद्-

---

6. अनुव्याख्याने प्रथमाध्याये द्वितीयपादे लिङ्गात्मकानां शब्दानामित्यादि दृश्यते।

7. अनुव्याख्याने प्रथमाध्याये तृतीयपादे तत्रान्यत्र प्रसिद्धा-नामित्यादिः।

8. अनुव्याख्याने चतुर्थपादे 'दुःखिबद्धावराद्यास्तु तदधीनत्वहेतुतः। शब्दा ब्रह्मणि वर्तन्ते राज्ञि यद्वत्पराजयः' इति चोक्तम्।

व्यतिरिक्तविप्रतिपन्नाशेषशब्दसमन्वयसमर्थनस्यैव न्याय्यत्वादित्यभिप्रेत्य, फलीभूतपादभेदतत्क्रमप्रतीतिसौकर्याय च अन्यत्र प्रसिद्धानामित्यादिभाष्यार्थपीठत्वेन शब्दावान्तरभेद एव शब्दास्तावच्चतुर्विधा इत्यनेन टीकितः ।

याः पुनरत्र अन्यत्रप्रसिद्धाः अन्यत्रैव प्रसिद्धाः इतिवत्तत्र प्रसिद्धास्तत्रैव प्रसिद्धा इति द्वैविध्यस्यापि सम्भवेन पाञ्चविध्यापत्त्या[9] अन्यत्रैव प्रसिद्धाः उभयत्र प्रसिद्धाः अन्यत्र प्रसिद्धाः तत्र प्रसिद्धाः इति चातुर्विध्यटीका कथं घटनामाटीकेत[10] इत्यादिशङ्काः तास्तु चन्द्रिकायां तत्र प्रसिद्धानां तत्रैव प्रसिद्धानां चाव्युत्पाद्यसमन्वयत्वेनाभेदविवक्षेत्यादिवाक्यशैल्या परिहृताः ।

यदत्र पुनः भाष्यटीकाचन्द्रिकादिशैलीमनधिगच्छन् तद्विमर्शाय चानवकल्पमानः स्वकीयदुरुत्प्रेक्षामूलकानेवार्थान् कल्पयानः

संप्रदायमवमत्य गर्वतः सर्वतः स्वरसनां निवेशयेत्[11] ।
कण्टकारिदशरामशरादिन्यायतस्स परिहास्यते बुधैः ॥

इत्यादिन्यायविषयतामनुरुन्धानः पाण्डित्यातिशयविचिख्यापयिषया, उपासिततममहच्चरणैरपि श्रवणमननादिना परिशीलितसत्संप्रदायैरपि

9. अन्यत्र प्रसिद्धाः, उभयत्र प्रसिद्धाः, अन्यत्रैव प्रसिद्धाः तत्र प्रसिद्धाः तत्रैव प्रसिद्धाः इति पाञ्चविध्यापत्त्या ।

10. आटीकते इत्यादिपाठान्तरम् ।

11. प्रवेशयेत् ।

*

दुरवगाहप्रौढतमग्रन्थदूषणायोत्सहमानः भङ्गचन्तराणि तत्र निवेशयानः क्षुद्रमतिः "शब्दास्तावच्चतुर्विधाः तत्र प्रसिद्धाः अन्यत्र प्रसिद्धाः उभयत्र प्रसिद्धाः अन्यत्रैव प्रसिद्धा इति यदुक्तं—तत्रेदं वक्तव्यं तत्र प्रसिद्धेष्वपि तत्र प्रसिद्धास्तत्रैव प्रसिद्धा इति द्वैविध्यसंभवेन पाञ्चविध्ये वक्तव्ये चातुर्विध्योक्तिरयुक्ता। न चाव्युत्पाद्यसमन्वयत्वेन तयोरेकीकरणान्नायं दोष इति वाच्यम्। तथा सति व्युत्पाद्यसमन्वयत्वेन त्रयाणामप्येकीकाराच्चातुर्विध्यमपि न स्यात्। किञ्चाकाशेन्द्रप्राणादिपदानां प्रथमपादीयानां, वज्रब्राह्मणादिपदानां तृतीयपादीयानां, जीवाव्यक्तादिपदानां चतुर्थपादीयानां अन्यत्र प्रसिद्धत्वाविशेषे पादभेदव्युत्पादनमप्यसमीचीनम्।

एतेन लोकतोऽन्यत्र प्रसिद्धाः प्रथमपादीयाः श्रुतिलिङ्गादिभिरन्यत्र प्रसिद्धाश्चतुर्थपादीयाः इति वैलक्षण्योपपादनमपि निरस्तं भवति। वज्रब्राह्मणजीवाव्यक्तादिशब्दानां (पदानां) तृतीयचतुर्थपादीयानामपि लोकतोऽन्यत्र प्रसिद्धेरविशेषात्। आकाशप्राणेन्द्रादिपदानामपि श्रुत्यादिभिरन्यत्रप्रसिद्धेरविशेषाच्च। आनन्दमयशब्दे प्रथमपादीये लौकिकप्रसिद्धेरन्यत्राभावेन अव्याप्त्यापत्तेश्च। किञ्च नामात्मकत्वलिङ्गात्मकत्वाभ्यां पादोपाधिभेदवर्णनं न युक्तम्। पादोपाधितावच्छेदकस्य लोकतोऽन्यत्र प्रसिद्धत्वस्याविशेषे तदवान्तरभेदस्य विद्यमानस्यापि पादभेदं प्रत्यप्रयोजकत्वात्। अन्यथा अन्यत्रैव प्रसिद्धेषूभयत्र प्रसिद्धेषु च तदवान्तरभेदसत्त्वेन पाद-

षाड्विध्यापत्तेः। विद्यमानस्यापि तत्राविवक्षायां प्रथमपादादौ विवक्षायां च न किञ्चिन्निमित्तं पश्यामः । अतो नामात्मकत्वलिंगात्मकत्वाभ्यां द्वैपाद्यं वा लोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धत्वश्रुतिलिंगादिप्रयुक्तान्यत्रैवप्रसिद्धत्वोभयत्रप्रसिद्धत्वैः त्रैपाद्यं वा स्यादिति पादचातुर्विध्यमप्ययुक्तमेव ।

किञ्च नामपादेऽपि लिङ्गानां लिङ्गपादेऽपि नाम्नां समन्वयदर्शनात् साङ्कर्यं दुर्वारम् । न च प्राधान्याप्राधान्याभ्यां विशेष इत्यपि युक्तम् । इन्द्रादिनाम्नां समुद्रशायित्वादिलिङ्गेन परमात्मपरत्वस्य अन्तरधिकरणादौ (अन्तःस्थत्वाधिकरणादौ, अन्तस्तद्धर्माधिकरणादौ) प्रतिपादनेऽपि तस्यान्तस्थत्वादृश्यत्वादिलिङ्गसमन्वयार्थत्वेन लिङ्गसमन्वयरूपत्वात् नामसमन्वयप्राधान्यासिद्धेः । आनन्दमयादिनामसमन्वयस्य सर्वस्यापि जगत्कारणत्वजिज्ञास्यत्वादिसमर्थनार्थत्वात् कारणत्वस्यापि गुणपूर्णत्वसमर्थनार्थत्वात् सर्वमपि लिङ्गसमन्वयरूपमापद्येत । एवं लिङ्गसमन्वयपरे द्वितीयपादेऽप्यादित्यादिनामसमन्वयदर्शनात् साङ्कर्यं दुर्वारम् । एवमत्तृत्वाधिकरणेऽदितिनामसमन्वयदर्शनात् गुहाधिकरणे द्विवचनसमन्वयदर्शनात् कथं लिङ्गसमन्वयः ।

एवमन्तराधिकरणे (अक्ष्यधिकरणे) पुरुषनामसमन्वयस्य वैश्वानराधिकरणे वैश्वानरनामसमन्वयस्य दर्शनात् साङ्कर्यं दुर्वारम् । लिङ्गसमन्वयस्य नामसमन्वयार्थत्वेन नामसमन्वयस्य लिङ्गसमन्व-

यार्थत्वेन प्रधानाप्रधानप्रतिपाद्यभेदात् इत्यर्थस्य दुरधिगमत्वात् इति" प्रजगल्भे[12] ।

तत्तुच्छम् । तथाहि अन्यत्र प्रसिद्धानामन्यत्रैव प्रसिद्धानां च शब्दानां पार्थक्येनोपन्यासस्य पादभेदतत्क्रमज्ञापनाभिप्रायकत्वस्योक्तत्वेन, तज्ज्ञापनस्य च प्रथमद्वितीययोः चतुर्थे च पृथग्व्युत्पाद्यसमन्वयेष्वन्यत्रैव प्रसिद्धेष्वेव सम्भवेन अतथाविधेषु तत्र प्रसिद्धेष्वसम्भवात् । तत्र प्रसिद्धोपन्यासस्य न्यूनताशङ्कापरिहारैकफलकत्वस्योक्तत्वेन तदवान्तरभेदोपन्यासस्य वैफल्याच्च । न च लोकतोऽन्यत्र प्रसिद्धानामपि प्रथमद्वितीययोर्भेदेनैव व्युत्पाद्यसमन्वयत्वात् तथैवोपन्यासः स्यादिति वाच्यम् । ते प्रत्येकं द्विविधाः नामात्मका लिङ्गात्मकाश्चेति तथैव विभजिष्यमाणत्वेनेष्टापादना(नत्वा)त् । नचान्यत्र प्रसिद्धादीनां व्युत्पाद्यसमन्वयानां त्रयाणामपि नामलिङ्गात्मकत्वेन प्रत्येकं द्वैविध्यादन्यत्र प्रसिद्धानामुक्तद्विविधानामिव उभयत्रप्रसिद्धानामन्यत्रैव प्रसिद्धानां चोक्तद्विविधानां पादभेदेनैव समन्वयस्य व्युत्पादनीयत्वापत्त्या षाट्पाद्यापातेन चातुष्पाद्यानुपपत्तिरिति वाच्यम् । उभयत्र प्रसिद्धानामन्यत्रैव प्रसिद्धानां चोक्तोभयविधानामपि एकैकस्मिन्नेव पादे समन्वयव्युत्पादनसौलभ्यात् । नचान्यत्र प्रसिद्धानामप्युभयविधानामपि तर्ह्येकस्मिन्नेव समन्वयव्युत्पादनापत्त्या त्रैपाद्यापातेन पुनः चातुष्पाद्यानुपपत्तिरिति

12. गल्भ धाष्ट्र्ये आत्मने. कर्तरि लिट्। क्षुद्रमतिः प्रजगल्भे इत्यन्वयः

वाच्यम् । अन्यत्र प्रसिद्धानां वैदिकशब्दसमन्वयेऽनवतीर्णबुद्धिका-विवेचितनामलिंगकाधिकारिकप्रथमपादप्रतिपाद्यत्वस्योभयत्र प्रसिद्धा-नामन्यत्रैव प्रसिद्धानां च पुनरधिगतबहुतरनामलिङ्गसमन्वयविवे-चितनामलिङ्गकाधिकारिकतृतीयचतुर्थपादप्रतिपाद्यत्वस्य विशेषकस्य टीकायामेव टीकितत्वेनोक्तापादनानवसरात् । अत एव तत्र तत्रैव च प्रसिद्धानां तत्र प्रसिद्धत्वेनेवान्यत्रान्यत्रैव प्रसिद्धानामप्यन्यत्र प्रसिद्धत्वेनैव निर्देशः स्यादित्यपि परास्तम् । अत्यशक्यव्युत्पत्तिक-समन्वयानामन्यत्रैव प्रसिद्धानां चतुर्थ एव समन्वेतव्यतायाः इहैव टीकितत्वेनानुव्याख्यानसुधयोश्च निपुणतरमुपपादितत्वेन च सह-समन्वयव्युत्पादनासंभवेन यथान्युत्पादनं पार्थक्येनैव निर्देश्य-त्वात् । तत्र तत्रैव च प्रसिद्धानां पुनर्न्यूनताशङ्कापरिहारायैव निर्देष्टव्यत्वेन तस्य च तत्र प्रसिद्धानां समन्वयो न व्युत्पाद्य इत्येकेनैव वाक्येन भाव्यत्वेन तदानुगुण्याय तत्र प्रसिद्धत्वेनैव निर्देशौचित्याच्च । शब्दास्तावत् त्रिविधाः तत्र प्रसिद्धाः अन्यत्र प्रसिद्धाः उभयत्र प्रसिद्धाश्चेति । तत्र प्रसिद्धाश्च तत्र तत्रैव प्रसिद्ध-भेदेन द्विविधाः । अन्यत्र प्रसिद्धा अप्यन्यत्रान्यत्रैव प्रसिद्धभेदेन द्विविधा इति विभागोऽपि तत्र प्रसिद्धानामवान्तरविभागोक्तेः अन्यत्रा-न्यत्रैव प्रसिद्धानां च साधारणरूपेण निर्देशस्य च वैफल्यादेव अयुक्तः । व्युत्पाद्यसमन्वयानां त्रयाणामेकीकारस्तु विवेचनीयः । किमत्र

त्रयाणामनुगतं[13] साधारणं रूपमिति । व्युत्पाद्यसमन्वयत्वमेवेति चेन्न । संदर्भाशुद्धेः । तत्र तत्रैव प्रसिद्धानां चाव्युत्पाद्यसमन्वयत्वेनैकीकारभ्रममूलकं हि त्रयाणां व्युत्पाद्यसमन्वयत्वेनैकीकारापादनम् । न चाव्युत्पाद्यसमन्वयत्वं निर्देश्यतावच्छेदकतया विवक्षितम् । तत्र तत्रैव प्रसिद्धत्वस्यैव तथात्वस्य व्यक्तत्वात् । अव्युत्पाद्यसमन्वयत्वस्य तु निर्देश्यतावच्छेदकबहिर्भूतस्यैव तत्र तत्रैव प्रसिद्धत्वरूपसाधारणरूपेण निर्देशे उपपत्तित्वस्यैव व्यक्तत्वाच्च । अस्तु तर्हि अन्यत्र प्रसिद्धत्वमेवात्र तथाविधमिति चेन्न । अन्यत्राप्यन्यत्रैव बहिर्भूतान्यत्रप्रसिद्धानामभावेन तृतीयसाधारण्यस्य दुर्निरूपत्वात् । कथं तर्हि प्रथमद्वितीयपादसमन्वितानां तृतीयचतुर्थपादसमन्वेतव्योभयत्रप्रसिद्धान्यत्रैव प्रसिद्धेभ्योऽतिरिक्तानामेवान्यत्र प्रसिद्धानामभ्युपगमः शास्त्रे दृश्यते इति चेन्न । अन्यत्रैव प्रसिद्धेभ्यो बहिर्भावाभ्युपगमदर्शनस्यैवासिद्धेः । तर्हि चतुर्थपादार्थसंकरः प्रथमद्वितीयपादार्थयोरापद्यत इति चेन्न । श्रुतिलिङ्गादिभिरन्यत्रैव प्रसिद्धशब्दसमन्वयस्यैतदर्थतायाः भाष्यादित एवातिस्फुटत्वात् । प्रथमद्वितीयपादसमन्वितशब्दानां पुनर्लोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धत्वस्य प्रत्यधिकरणमपि टीकितत्वाच्च । ननु तर्ह्यन्यत्रैव प्रसिद्धशब्दानामेव लोकतः श्रुतिलिङ्गादिभिश्चान्यत्रैव प्रसिद्धभेदेन द्वैविध्येऽपि उक्तद्विविधान्यत्रैव प्रसिद्धा उभयत्र प्रसिद्धाश्चेति तत्त्रितयसाधारण्यमन्यत्र प्रसिद्धत्व-

---

13. त्रयानुगतमिति पाठः ।

स्योक्तमिति चेन्न। तथापि साधारणरूपेणैषां त्रयाणां निर्देशस्य वैफल्यस्योक्तत्वात्। पादभेदादिज्ञापनाय तद्रूपेणोक्तेरावश्यकत्वस्याप्युक्तत्वाच्च।

एतेनैतदपि निरस्तम्। वैदिकाः शब्दाः द्विविधाः व्युत्पाद्यसमन्वया अव्युत्पाद्यसमन्वयाश्च। अव्युत्पाद्यसमन्वया द्विविधाः तत्र तत्रैव प्रसिद्धा इति। व्युत्पाद्यसमन्वयास्त्रिविधाः। अन्यत्रतत्रचान्यत्र चान्यत्रैव प्रसिद्धा इति कुतो न विभजनीयमिति। तत्र तत्रैव प्रसिद्धानां विभागानर्थक्यस्योपपादितत्वात्। अन्यत्र प्रसिद्धादीनां च व्युत्पाद्यसमन्वयत्वस्य तन्निरूपणेनैव तत्र प्रसिद्धानामव्युत्पाद्यसमन्वयत्वोक्त्यैव शिष्टानां परिशेषेणैव च सिद्ध्या तेषां व्युत्पाद्यसमन्वयत्वेनाप्युक्तेरपि तथात्वाच्च। तस्माद्विभागान्तरोत्प्रेक्षाया उपेक्षणीयत्वादपेक्षित एव विभागः टीकित इति स्थितम्।

वज्रब्राह्मणादिपदानां तृतीयपादीयानां जीवाव्यक्तादिपदानां च तुरीयपादीयानामन्यत्र प्रसिद्धत्वं भूषणमेव। तार्तीयकानामन्यत्र प्रसिद्धत्वाभावे उभयत्र प्रसिद्धत्वस्यैव तद्गर्भितस्यैवानापत्तेः। तौरीयकाणां चान्यत्रप्रसिद्धप्रभेदताया एवोक्तत्वाच्च। एवमपि पादभेदस्य श्रुतिलिङ्गाद्यपेक्षतदनपेक्षप्रसिद्धिकत्वाभ्यामुक्तत्वाच्च। न च जीवाव्यक्तादिपदानां चातुर्थिकानामपि लोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धेः प्रथमद्वितीयसंकरश्चतुर्थस्य दुर्निवार एवेति वाच्यम्। लोकतोऽन्यत्र प्रसिद्धानामपि तेषां जीवा एव तु दुःखिनः, अव्यक्तात् पुरुषः परः इत्यादि-

वाक्योक्तविष्णवसभंविलिङ्गाद्यधीनप्रसिद्धकत्वेन तद्वारणसौलभ्यात् । श्रुतिलिङ्गाद्यनपेक्षलोकमात्राधोनप्रसिद्धिमत्त्वस्यैव लोकतोऽन्यत्र प्रसिद्धशब्दार्थत्वाच्च । नचाकाशप्राणादिपदानां तथात्वसंभवेऽपि आनन्दमयनाम्नो मयट्श्रुत्या, अन्तस्थत्वलिङ्गस्येन्द्रादिश्रुतिसप्ताश्वैकचक्ररथवत्त्वादिलिङ्गैः, गायत्रीनाम्नो वाक्श्रुत्या, ऐतरेयप्राणनाम्नः इन्द्रियसंवादादिलिंगेन चान्यत्र प्रसिद्धत्वात्, सर्वगतत्वलिङ्गस्यादित्यश्रुत्या, अत्तृत्वलिङ्गस्यादितिश्रुत्या, गुहां प्रविष्टत्वलिङ्गस्य द्विवचनश्रुत्या, अन्तस्थत्वलिङ्गस्य पुरुषश्रुत्या, वैश्वानरनाम्नः पाचकत्वादिलिङ्गैश्च अन्यत्रप्रसिद्धत्वेन निरुक्त[14]लोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धत्वस्य प्रथमद्वितीयपादीयशब्देष्वव्याप्तिरितिवाच्यम् । तौरीयकशब्दानामन्यत्र प्रसिद्धिसंपादकश्रुतिलिङ्गादीनां प्राबल्येन विशेषकस्य[15]टीकायामेव सिद्धत्वेनातथाविधत्वादेव मयट्श्रुत्यादीनां पाचकत्वादिलिङ्गानां प्रबलश्रुतिलिङ्गाद्यनपेक्षप्रसिद्धिकत्वरूपस्य लोकतोऽन्यत्र प्रसिद्धत्वस्य आनन्दमयादिवैश्वानरान्तशब्देषु सौघट्येन तदनवसरात् । प्राबल्यस्यापि सिद्धान्तेऽप्यन्यपरतया विनाऽनुपपद्यमानत्वरूपस्य चन्द्रिकादौ व्यक्तत्वात् न कुचोद्यावकाशः । दुःखित्वावरत्वादीनां तर्हि तदधीनत्वादर्थवत् स्वातन्त्र्यं तद्गतत्वं च शब्दवृत्तेर्हि कारणम् । इत्याद्युक्तन्यायेन भगवतो जीवाव्यक्तादिशब्दवाच्यत्वाबाधकत्वेऽपि जीवप्रधानादीनां दुःखित्वावरत्वाद्याश्रयाणामपि जोवा एव तु

14. निरुक्तस्य इति पाठः ।
15. विशेषणस्य इति पाठः ।

दुःखिनः, अव्यक्तात् पुरुषः परः इत्यादिवाक्यघटकजीवाव्यक्तादि-शब्दवाच्यत्वमापन्नमिति चेत् इष्टमनुमतं च । अन्यथा जीवानां दुःखित्वादेः मानान्तरेणासिद्धेस्तस्याप्येतत्समानयोगक्षेमत्वाच्च । अनेनैव न्यायेन तारतम्यकर्मक्रमाद्यसिद्ध्यापत्तेश्च, जीवेश्वरभेदादि-सैद्धान्तिकबहुप्रमेयविप्लवापत्तेः मयट्श्रुत्यादीनां पाचकत्वादिलिङ्गा-न्तानां तु ब्रह्मशब्दाभ्यास-आत्मशब्दविशेषणादिनिरवकाशवैष्णव-प्रमाणैः तत्तधिकरणविषयवाक्योक्तानन्दमयादिनामलिङ्गशब्दवाच्य-त्वस्य विष्णावेवेष्टत्वेन, तत्तद्वाक्यघटकानामितरत्रानवकाशस्यापि-व्यक्तत्वाच्च । वज्रब्राह्मणादिपदानां तार्तीयीकानां तु वैष्णवप्रसिद्ध्यैव पूर्वोत्तरपादासङ्करसौकर्यात् । लोकतः श्रुतिलिङ्गादिभिर्वाऽन्यत्र-प्रसिद्धेरप्यक्षतेश्च । ब्राह्मणशब्दस्य विरिञ्चे अजश्रुत्या प्रसिद्धत्वस्य टीकादावेवातिस्फुटत्वेन तत्र तस्य कोशादिरूपलोकाधीनप्रसिद्धि-र्दौर्घटयेन वज्रशब्देन सह लोकतोऽन्यत्र प्रसिद्धत्वोक्तेरयुक्तत्वाच्च । आकाशतैत्तिरीयप्राणेन्द्रादिपदानां प्रतिज्ञामात्रेण श्रुत्यादिभिरन्यत्र प्रसिद्ध्यसिद्धेश्च । तेषामन्यत्र प्रसिद्धिसम्पादकश्रुत्याद्यदर्शनाच्च । अन्तस्थत्वलिङ्गस्यैव उदाहर्तुमुचितत्वेन इन्द्रादिपदानामनुदाह-रणीयत्वाच्च । आनन्दमयनाम्नस्तु मयट्श्रुत्या लोकतोऽन्यत्र प्रसिद्ध-तया लोकतोऽन्यत्र प्रसिद्धत्वमुक्तम् । पञ्चमकोशे प्रसिद्धिरपि युक्ता । नामलिङ्गपादयोर्लिङ्गनामसमन्वयस्य तु गतिष्टीकात एव सुगमा । न च नामलिङ्गसमन्वयसिद्धेर्लिङ्गनामसमन्वयफलत्वस्यैव तत्त्वेन टोकित-त्वात्, तस्य च नामलिङ्गसमन्वयस्यैव लिङ्गनामसमन्वयसिध्यु-

पायत्वदर्शनेन असम्भवात् टीकिता गतिः दुरधिगमेति वाच्यम् । सन्देहबीजोपस्थापकसंगतिप्रधानवाक्यस्थत्वफललोभेन अन्तस्थत्वादि-लिङ्गानां विचार्यत्वे स्थित एवेन्द्रादिनाम्नां पाचकत्वादिलिङ्गानां वा विष्णावुपपत्त्यसमर्थनेन अन्तस्थत्वलिङ्गवैश्वानरनाम्नोर्वैष्णवत्वासिद्धेः, तयोस्तत्सिध्यर्थमेव तेषां विष्णौ समर्थनेन तत्समन्वयफलकविचा-रौपयिकसिषाधयिषावतोरन्तस्थत्वलिङ्गवैश्वानरनामसमन्वययोः नाम-लिङ्गसमन्वयफलकत्वस्य अनवद्यत्वात् । अन्तस्थत्वादिलिङ्गसमन्व-यस्य मुख्यफलं तु अदृश्यत्वादिसमर्थनद्वारा आनन्दमयत्वादि-समर्थनमेवेति[16]टीकायमेव व्यक्तम् । समुद्रशायित्वादिलिङ्गस्य इन्द्रादि-नामसमन्वये हेतुत्वोत्प्रेक्षातूपेक्षणीया । अन्तस्थत्वादिलिंगसमन्वय एव तस्योपक्षीणत्वात् । सन्देहबीजोपस्थापकसंगतिप्रधानवाक्य-स्थत्वफलानां विनिगमकत्वस्योक्तत्वेन वैपरीत्यस्याशक्यशंकत्वाच्च । लोकप्रसिध्यभावेन इन्द्रादिनाम्नां विष्णावनवकाशशंकायाः महायोग-विद्वद्रूढिभ्यां विष्णुनिष्ठत्वव्युत्पादनेनैव सुपरिहरत्वाच्च । पाच-कत्वादिलिङ्गानामपि विष्णोः सर्वस्वातन्त्र्योपपादनेनैव अनवकाश-शंकापरिहारसौकर्याच्च । विप्रतिपद्यमानं प्रति तत्रैव प्रमाणानामुप-न्यसनीयत्वाच्च । सूत्रभाष्यटीकादौ तथैव दर्शनाच्च । अदृश्यत्वादि-लिंगं तु नान्तरधिकरणादिप्रमेयम् । किन्तु तथाविधान्तस्थत्वादि-सिद्धिनान्तरीयकसिद्धिकं तत् ।

---

16. स्थापनम् इति पाठः ।

एतेन आनन्दमयादिनामसमन्वयस्य जिज्ञास्यत्वादिसमर्थनार्थत्वेन नामपादस्यापि लिङ्गपादत्वं स्यादित्यपहस्तितम्। जिज्ञास्यत्वादेरानन्दमयादिनामपादीयाधिकरणप्रमेयनामसमन्वयसिद्धिनान्तरीयस्थेमकत्वेऽपि तत्प्रमेयत्वाप्रसक्तेः। अत एव असूत्रयत् सूत्रकारः ॐ आनन्दमयोऽभ्यासात् ॐ,ॐ अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॐ,इत्यादि। स्वयमपि सङ्गतिलोभेन पूर्वाधिकरणप्रमेयस्थापकत्वस्य वाच्यतया व्याहतत्वाच्च। मीमांसकंमन्येन एवमापादयितुमशक्यत्वाच्च। आनन्दमयादिनामसमन्वयस्य[17] जगत्कारणत्वसमर्थनार्थत्वोक्तिस्तु अनुक्तोपालम्भ एव। भाष्यटीकादौ आनन्दमयाधिकरणे तदस्पर्शात्। साक्षाज्जिज्ञास्यत्वाक्षेपपरिहारार्थत्वसौलभ्ये तदाक्षेपपरिहारार्थत्वस्यानपेक्षणीयत्वाच्च। तदाक्षेपपरिहारस्य अशक्योपपादनत्वाच्च। तदुपपादनार्थं स्वयमप्रयतनाच्च। अत एव कारणत्वस्य गुणपूर्णत्वसमर्थनार्थत्वकथनमनुपयुक्तम्। जन्मादिसूत्रस्य कारणत्वार्थकत्वस्येव गुणपूर्णत्वार्थकत्वस्याप्यभ्युपगमेन कारणत्वस्येव गुणपूर्णत्वस्यापि जन्माधिकरणप्रमेयत्वादयुक्तं च। नामसमन्वयस्यापि लिङ्गसमन्वयसिद्धिफलकत्वं त्वनुकूलमनुमतं च, पुरतः "यच्छब्दाः योगवृत्तयः" "तस्मान्महागुणो विष्णुर्नाम्नामपुनरुक्तितः" इत्यादिना भगवत्पादैरेवाज्ञापितत्वात्। सिद्धान्तमुखनिरीक्षणानपेक्षया स्वरसत एव धर्मोपस्थापकानामेव लिङ्गात्मकत्वाच्च। तेषामेव लिङ्गपाद-

17. समन्वयरूपस्य इति पाठः।

समन्वेतव्यत्वाच्च । लिङ्गपादेऽपि सर्वगतत्वाच्चृत्वगुहाप्रविष्टत्वाक्षिस्थत्वाधिकरणेषु आदित्यादितिद्विवचनान्तशब्दपुरुषशब्दवाच्यत्वस्यापि सिद्धेः । तेषां नामपादेऽन्तर्भावः स्यादिति तु निरस्तम् । बाधकपरिहारविधया आदित्यादिनाम्नां विष्णावपि सम्भवव्युत्पादनेऽपि तत्समन्वयस्याधिकरणप्रमेयत्वासिद्धेः । स्वयमपि निर्युक्तिकपूर्वपक्षनिरासार्थमधिकरणांतरावतरणासंभवेन पूर्वपक्षयुक्त्यनिरासकत्वेन सिद्धान्तसमर्पकत्वासंभवेन च प्रत्यधिकरणं पूर्वपक्षयुक्तित्वेन श्रुतिलिङ्गाद्युपन्यासस्य सर्वाधिकरणानां तन्निरासकत्वस्याप्यावश्यकत्वेन व्याहतत्वाच्च । तदर्थचिन्ताविषयस्य अधिकरणप्रमेयत्वापादनस्य अपूर्वमीमांसाकौशलसूचकत्वाच्च ! वैश्वानरनामसमन्वयस्य च गतिरुदितैव । पाचकत्वाद्यनेकलिङ्गसमन्वयस्य वैश्वानरनामसमन्वयसिषाधयिषोपजीवकविचारसाध्यत्वेन तत्फलस्योक्तत्वादित्यलं प्रपञ्चेन ।

पंचपंचाननावासपंचाधिकरणाननम् ।
तीर्थमानन्दतीर्थीयं भजे पंचाघनाशनम् ॥

यदपि सर्वगतत्वाधिकरणे स एव प्रललाप— ॐ सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॐ। तस्यैतस्यासावादित्यो रस इत्यारभ्य एतं सर्वेषु भूतेष्विति श्रूयमाणं सर्वगतत्वं जीवगतं परमात्मगतं वेति संशये आदित्यश्रुतिवशाज्जीवगतमिति पूर्वपक्षे,' एतमेव ब्रह्मेत्याचक्षते' इति ब्रह्मश्रुत्या प्रसिद्धया परमात्मगतमिति सिद्धान्तमाहुः ।

तत्रेदं विचारणीयम् । लिङ्गसमन्वयो ह्यस्मिन् प्रतिपाद्यः । नहि सर्वगतत्वं लोकतो जीवे प्रसिद्धम् । तस्य प्रत्येकं जीवेषु लोकतोऽप्रसिद्धत्वात् । नाप्यादित्ये तत्सिद्धम् । तत्प्रभायाः सर्वगतत्वेऽपि तस्य सर्वगतत्वस्य प्रत्यक्षविरुद्धत्वात् । न चादित्यश्रुतिबलात् तत्प्रसिद्धिरिति युक्तम् । श्रुतेस्तत्र प्रसिद्धत्वेऽपि तथा लिङ्गे तत्प्रसिद्ध्यनुपपादनात् । तत्सामानाधिकरण्यात् तत्प्रसिद्धिरित्यपि न युक्तम् । सामानाधिकरण्यस्य श्रुतिगतत्वेन लोकतः तत्प्रसिध्यनुपपादनात् । किंचैवं नामसमन्वयाधीनत्वाल्लिङ्गसमन्वयस्य नामसमन्वयपरमेवेदमधिकरणं स्यात् ।

ननु अन्तस्थत्वरूपलिङ्गसमन्वयस्य इन्द्रादिनामसन्वयमवलम्ब्य अन्तरधिकरणस्य नामपादे इव आदित्यनामसमन्वयस्य सर्वगतत्वरूपलिंगसमन्वयाधीनत्वात् अस्याधिकरणस्य लिंगपादीयत्वं युक्तमिति चेन्न । तत्रेन्द्रादिनाम्नामिवात्र सर्वगतत्वस्य लोकतोऽन्यत्र प्रसिद्ध्यभावेनैव वैषम्यात् । अपि च रसशब्दः रसो वै सः रसँ ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवतीत्यादौ परमात्मपरः प्रसिद्धः । अतः तत्समानाधिकरणादित्यशब्दस्य कथं जीवपरत्वशङ्का । कथं वा प्रथमद्वितीयाधिकरणयोः परमात्मासाधारणतया प्रसिद्धब्रह्मशब्दे जाग्रति जीवपरत्वशंका । नचोपक्रमगतादित्यश्रुतिप्राबल्यं शंक्यम् । उपसंहारप्राबल्यवादिनां तदयोगात् । उपक्रमेऽपि रसशब्दस्य श्रवणेन तदयोगाच्च । किञ्च सर्वगतत्वस्य सर्वान्तर्यामित्वरूपत्वात्

तस्य च परमात्मधर्मत्वात् कथं तद्वान् आदित्यः स्यात् । न च एतच्छब्दस्य प्रागुक्तपरामर्शित्वात् आदित्यस्यैव तथात्वं युक्तमिति वाच्यम् । 'एतदुक्तं भवति' इत्यादावित्रिव वक्ष्यमाणपरामर्शित्वस्यापि संभवाच्च । आदित्यशब्दस्य आदित्यं हविः इत्यादाविव आदित्यसम्बन्धिसाधारणतया तेन तत्प्रत्यायनायोगाच्च इति दिक् इति ।

तदप्यशुद्धम् । सर्वगतत्वस्य सर्वजीवेषु तद्विशेषे आदित्ये वा स्वारसिकलोकाधीनप्रसिद्ध्यभावेऽपि तादृशप्रसिद्धिमच्चक्षुर्मयत्वादित्यश्रुतिभ्यां तत्र प्रसिद्धेः टीकायमेव उपपादितत्वात् । सर्वे जीवाः सर्वगतत्वशब्दप्रतिपाद्याः तत्समानाधिकृतचक्षुर्मयत्वादिशब्दप्रतिपाद्यत्वात् । आदित्य एव तथा । तथाविधादित्यश्रुतिवाच्यत्वाद्वा, सर्वगतत्वशब्दो वा सर्वजीववाचकः, आदित्यवाचक एव वा तद्वाचकचक्षुर्मयत्वादिशब्दसमानाधिकृतत्वात् । तथाविधादित्यश्रुतिसमानाधिकृतत्वाद्वा । चक्षुर्मयत्वादिशब्दः आदित्याश्रुतिरेव वा सर्वगत(त्व)वाचिका एतदभिधायकशब्दसमानाधिकृतत्वात् । सर्वगतत्वं वा सर्वजीवनिष्ठमादित्यनिष्ठमेव वा तद्वाचकचक्षुर्मयत्वादिशब्दसमानाधिकृतशब्दबोध्यत्वात् । यो यत्समानाधिकृतशब्दवाच्यः सः तच्छब्दप्रतिपाद्यः, यो यद्वाचकशब्दसमानाधिकृतः स तत्प्रतिपादकः, यो यदभिधायकशब्दसमानाधिकृतः सः तद्वाचकः, यत् यद्वाचकशब्दसमानाधिकृतशब्दबोध्यं तत् तन्निष्ठं सम्प्रतिपन्नवत् । विपक्षे श्रुत्यादिप्रमाणकत्व-

प्रमाणविरोधः। न चासिद्धिः सर्वजीवानां वा आदित्यस्यैव वा चक्षुर्मयत्वादिशब्दवाच्यस्य आदित्यश्रुतिवाच्यत्वस्यैव वा लोकत एवाप्रसिद्धेरिति। लिंगादिगतलोकप्रसिद्धेः सर्वगतत्वप्रसिध्युपपादकत्वस्यापि सूपपादत्वाच्च। साक्षात्पारम्पर्यसाधारण्येन लोकाधीनप्रसिद्धिमत्त्वस्यैव लोकप्रसिद्धत्वशब्दार्थत्वाच्च। पूर्ववाक्ये एव प्रत्येकमित्यस्यैव सामंजस्येन उत्तरवाक्यानुत्थानाच्च। अनतिभिन्नार्थत्वेन पूर्ववाक्यार्थहेतुसमर्पकत्वासंभवाच्च। प्रभायाः सर्वगतत्वे तस्याः 'स्वरूपे च युज्यते प्रचुरप्रकाशो रविरितिवत्' इत्युक्तन्यायेन तस्याः आदित्यस्वरूपस्य सुप्रसिद्धत्वेन तत एवादित्यस्यापि तदवश्यंभावेन तस्यास्तदभ्युपगमेन आदित्यस्य तस्य प्रत्यक्षविरुद्धत्वोक्तेर्लोकविरुद्धत्वाच्च। आदित्यप्रभाया एतं चन्द्रमसि एतं नक्षत्रेषु इत्याद्युक्तचन्द्रादिसर्वगतत्वोत्प्रेक्षाया एवापूर्वत्वाच्च। सामानाधिकरण्यस्य श्रुतिगतत्वेत्यनेन हीदमुक्तं भवति। आदित्यश्रुतिघटितश्रुतिघटकत्वरूपादित्यश्रुतिसामानाधिकरण्यस्य श्रौतप्रसिध्युपपादकत्वेऽपि लौकिकप्रसिद्धावनुपयोग इति। नचैतद्युक्तम्। उक्तसामानाधिकरण्यमात्रस्य सर्वगतत्वशब्दस्य आदित्यविषयत्वेऽप्रयोजकत्वेन आदित्यवाचकश्रुतिघटितश्रुतिघटकत्वरूपस्यैव तस्य तत्र हेतुत्वस्य वाच्यतया आदित्यश्रुतेः तद्वाचकत्वासिद्धिशंकापरिहारार्थं च कोशादिरूपलोकप्रसिद्धेरपेक्षणीयतया तद्विशिष्टहेत्वधीनप्रसिद्धेरपि सर्वगतत्वशब्दस्य आदित्य-

विषयत्वविषयिण्याः लोकाधीनत्वानिवारणात् । प्रथमप्रयोगे सर्वगतत्वसमानाधिकृतादित्यशब्दवाच्यत्वस्यैव हेतुत्वाच्च । तृतीये तु प्रथमद्वितीयचतुर्थेष्विव विशेष्यविशेषणप्रसिद्धिसंपादनद्वारक-विशिष्टहेतुप्रसिद्धिसंपादनमुखेन सर्वगतत्वप्रसिद्धेर्लोकाधीनत्वस्य दुरधिगमत्वेऽपि सर्वगतस्यादित्यशब्दवाच्यत्वे सिद्धे तस्य विष्णुत्वे आदित्यशब्दस्यादित्यवाचकत्वविषयकप्रसिद्धिवैमुख्यापातेन सत्सा-म्मुख्याय आदित्यत्वमेवेति पूर्ववादिनः मनोरथसम्भवेन, सर्वगतत्व-रूपलिङ्गात्मकशब्दस्य विष्णवन्यादित्यनिष्ठसर्वगतत्वार्थकत्वरूपा-न्यत्रिकप्रसिद्धेर्लोकाधीनत्वानपायात्। आन्यत्रिकप्रसिद्धेः लोकाधीनत्वे साक्षात्त्वविवक्षानपेक्षायाः उक्तत्वाच्च । एवं तर्हि जीवाव्यक्तादि-शब्दानां तेषामन्यपरत्वप्रापकदुःखित्वावरत्वादीनां च लोकतः प्रसिद्धत्वसौलभ्यात् अव्यक्ताद्यधिकरणानां चारम्भिकाणां प्रथम-द्वितीयपादान्तर्भावः स्यादिति कुचोद्यन्तु अस्मदीयानन्दमयाधि-करणीयकुचोद्यकुठारेणैवोन्मूलितम् । सिद्धान्तेऽप्यन्यपरतया विना-ऽनुपपद्यमानत्वरूपप्राबल्यस्य चतुर्थपादीयजीवाव्यक्तादिशब्देषु तदुपपादकदुःखित्वावरत्वादिशब्देषु च जीवा एव तु दुःखिनः अव्यक्तात् पुरुषः इत्यादिवाक्यघटकेषूपलम्भेन प्रथमद्वितीयपाद-समन्वेतव्यशब्देषु तदुपपादकश्रुतिलिङ्गादिषु वा तदभावस्यैव विव-क्षितत्वेन तदनवकाशस्य तत्रैव उक्तत्वात् । सर्वगतत्वस्यापि लोक-तोऽन्यत्र प्रसिद्धत्वादेव किंचेत्यादिप्रलापोऽपि अनवकाशितः । सर्व-

गतत्वलिङ्गसमन्वयस्यैवादित्यनामसमन्वयप्रयोज्यत्वेन आदित्य-नामसमन्वयस्य सर्वगतत्वलिङ्गसमन्वयाधीनत्वोक्तेरयुक्तत्वाच्च । इन्द्रादिनामसमन्वयमवलम्ब्येत्यनेन तु किमुक्तं भवति । यद्यन्तस्थ-लिङ्गसमन्वयस्येन्द्रादिनामसमन्वयाधीनत्वात् तदर्थं तस्य व्युत्पाद्य-त्वादिति, तदा योगक्षेमसाम्येन सर्वगतत्वलिङ्गसमन्वयस्यैव आदित्य-नामसमन्वयाधीनत्वस्य वक्तव्यतया व्यत्यासेनोक्तिरयुक्ता । तस्या अन्तस्थत्वलिङ्गसमन्वयव्युत्पाद्यत्वार्थत्वाशाया अपि संगतिफलादिनैव तत्सौकर्येण अनवकाशात् । यदि च अन्तस्थत्वलिङ्गसमन्वया-धीनत्वात् इन्द्रादिनामसमन्वयस्येति तदा आदित्यनामसमन्वयस्य सर्वगतत्वाधिकरणस्य लिंगपादान्तर्भावाविरोधित्वे अन्तस्थत्वलिंग-समन्वयस्य अन्तराधिकरणस्य नामपादान्तर्भावाविरोधित्वस्य दृष्टान्तत्वासामंजस्यम्, प्रयोज्यप्रयोजकभावव्यत्यासदोषश्च । नाम-पाद इव लिङ्गपादीयत्वमित्यनन्वयाच्च । आदित्यनामसमन्वया-धीनत्वात् सर्वगतत्वरूपलिङ्गसमन्वयस्येति, आदित्यनामसमन्वयस्य सर्वगतत्वलिंगसमन्वयाधीनत्वादिति चोक्तिमात्रस्य परस्परव्याह-तस्यानुमत्तेन कर्तुमशक्यत्वाच्च । अत्र विशेषस्तु आनन्दमयाधि-करणकुचोद्यकुठारे व्यक्तः ।

आनन्दमये श्रुतस्य रसशब्दस्य आनन्दमयत्वसाधकप्रमाणैः भगवत्परत्वे साधितेऽपि निरवकाशवैष्णवमानाभावेन आदित्यप्रापक-क्षित्यादिगतत्वोक्तिसहितादित्यगतत्वानुक्तिसौरमन्त्रोदाहरणाद्युपष्ट-

ब्धादित्यश्रुतिसमानाधिकृतस्य आदित्य एव युक्तत्वाच्च। नहि ज्योतिष्टोमप्रकरणे वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत इति श्रुतस्य ज्योतिश्शब्दस्य ज्योतिष्टोमार्थकत्वमित्येतावता, ज्योतिषा बाधते तमः इत्यादौ श्रुतस्य अन्यपरत्वं नेष्यते। किंच अंतराधिकरण एव आधिदैविकाशेषशब्दसमन्वयस्य सिद्धत्वात् आदित्यपर्यायसवितृ-शब्दस्य अन्तस्थे श्रुतस्य समन्वयावश्यंभावाच्च। आदित्यशब्दः तत्र समन्वित इति कथं तस्य सर्वगतत्वस्य आन्यत्रिकप्रसिद्धिहेतुत्वं, कथं च तेन आदित्यो विष्णवन्य एव सर्वगत इति पूर्वपक्षश्च इत्येव कुतो न कुचोदितम्। तस्य तत्र समन्वितप्रायत्वेऽपि अन्यत्रप्रसिद्धेः अनिवारणात् निरवकाशवैष्णवमानाभावे निरवकाशोक्तेतरमानसद्भावे च तदुपबद्धेन तेन सर्वगतत्वस्य अन्यत्र प्रसिद्धिरन्यस्यैव तत् इति पूर्वपक्षश्च युक्तौ इत्यनुसंहितत्वात् नेति चेत् समं सर्वं रसशब्देऽपि इति जोषमास्यताम्। यदा तु अन्नादिशब्दोपस्थापितान्नमयादि-शब्दा इव रसशब्दोपस्थापितान्नमयादिशब्द एव रसँह्येवेत्यादौ भगवदुपस्थापक इति मतम्, तदा परिचोदनैवानवकाशा। ब्रह्म-शब्दस्य तु विष्णावेव मुख्यत्वेऽप्यल्पौकस्त्वचक्षुर्मयत्वादिबाधक-वशेन सा भाक्तार्थतां नेतव्या इति शब्दविशेषसूत्रभाष्यसम्बन्ध-टीकायामेव व्यक्तम्। आगामिसूत्रार्थ एव शिष्यहितैषिणा भगवता भाष्यकृता ब्रह्मशब्दश्च विष्णावेव इत्यादिना भाषित इति टीकाया-मेव व्यक्तत्वात्। प्रथमाधिकरणे ब्रह्मशब्दस्य भगवदसाधारण्योक्तिभ्रमो

निर्मूलः। द्वितीयाधिकरणे तु तस्य तदुक्तावपि 'यतो वा' इत्यादि पूर्ववाक्योक्तानितरसाधारणतल्लक्षणबलेनैव तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति जिज्ञास्ये श्रुतस्यैव तदुक्तमिति तज्ज्ञापकाभावेन तद्विरुद्धज्ञापकसद्भावे च सर्वगते श्रुतब्रह्मशब्दो न जीवविषयकपूर्वपक्षनिरोधनक्षमः। गुणपूर्णार्थकब्रह्मशब्दस्य विष्णावेव मुख्यत्वं शिरसा ऊढ्वैव बाधकवशेनामुख्यार्थत्वमेवाभ्युपेयमिति पूर्वपक्षिणो मनोरथः इत्युक्तत्वात् न कश्चित् क्षुद्रोपद्रवः। अत एवादित्यशब्दस्य उपक्रमगतत्वम्, अनपेक्षितमनुक्तम्, अनभिमतं चेति निरनुयोज्यानुयोगः अनुक्तोपालम्भः छलं च। अन्तर्याम्यधिकरणादिप्रमेयविविक्तमेव सर्वगतत्वमिह विचार्यमिति सुधायामेव व्यक्तत्वात् न पूर्वपक्षक्षतिः। तत्सम्भावनाया अपि आगाम्यन्तर्याम्यधिकरण एवान्तर्यामित्वरूपसर्वगतत्वस्य सर्वगतत्वाधिकरणे निर्णीतत्वमुपजीव्य युक्तत्वेन सर्वगतत्वाधिकरणेऽसम्भवाच्च। एतच्छब्दस्योक्तवक्ष्यमाणचर्चा तु आदित्यशब्दस्योपक्रमोपसंहारगतत्वचर्चया समीकर्तव्या। आदित्यशब्दस्य पूर्वन्यायेन विष्णाववकाशमाशंक्यैव इह क्षित्यादिगतत्वोक्तिसहितादित्यगतत्वानुक्तिः। अर्भकौकस्त्वचक्षुर्मयत्वादिनिरवकाशबाधकवशेन सौरमन्त्रोदाहरणसहकृतबह्वादित्यश्रुतीनां तदसम्भवव्युत्पादनमुखेनैव पूर्वपक्षोत्थानात् आदित्यशब्दस्य विष्णौ अवकाशसम्भावनार्थं तस्य देवतार्थकतद्धितान्तत्वादिकुसृष्टिकल्पना निर्मूला। सूक्तहविषोरित्यधिकृत्य सास्य देवता इति आम्नातत्वेन आदित्यं

हविरिति क्लीबत्वं हविश्शब्दसामानाधिकरण्यानुरोधेन च। आदित्यशब्दस्य तत्र तदाश्रयणेऽपि श्रेष्ठार्थकरसशब्दसमानाधिकृतस्य पुलिङ्गस्य प्रकृतिप्रत्यभिज्ञापकादश्शब्दोपबृंहितस्य तदसंभवाच्च— इत्यलमपहसनीयप्रक्रियाऽपाक्रियाविस्तरे अस्माकमेव जायते लज्जेति दिक् ॥ श्रीः ॥

एकैकपदविन्यासविजितद्रोहिमण्डलम् ।
अप्रतिद्वन्द्वमानन्दभाष्यभूपमुपास्महे ॥

इति श्रीविजयीन्द्रतीर्थविरचितः चन्द्रिकाकुचोद्यकुठारः समाप्तः ॥

